

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.796](https://doi.org/10.12681/mnimon.796)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Τ. (1999). ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ. *Μνήμων*, 21, 247-251. <https://doi.org/10.12681/mnimon.796>

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Θά αρχίσω τή σύντομη παρέμβασή μου με μιὰ διαπίστωση, πού, ἐνῶ μοιάζει ὑπερβολική ἤ καί προκλητική, διαισθάνομαι ὅτι γιά διάφορους λόγους τή συµμερίζονται πολλοί. Ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι λίγοι ὅσοι, πέραν τῶν βυζαντινολόγων, μέσα στό Πανεπιστήµιο ἐνδιαφέρονται οὐσιαστικά γιά τή βυζαντινῇ ἱστορία. Πολύ λιγότερο ἐνδιαφέρονται οἱ φοιτητές καί πιθανόν ὑπό τίς παροῦσες συνθῆκες νά µήν ἔχουν τελείως ἄδικο.

Θέλω νά σχολιάσω αὐτή τή διαπίστωση, ὅχι γιά νά ἀποκαταστήσω τὸ παρεξηγηµένο Βυζάντιο µέ τὸν τρόπο τῶν παλαιῶν βυζαντινολόγων πού θεωροῦσαν πρῶτιστο καθῆκον τους νά ἀπαντήσουν στὸν Γίββωνα. Ἀντίθετα, πρόθεσή μου εἶναι νά κατανοήσω τή στάση, ἡ ὁποία ἀπομονώνει τή βυζαντινῇ ἱστορία, τόσο σέ ἐρευνητικὸ ὅσο καί σέ διδακτικὸ ἐπίπεδο· κυρίως ὅμως νά ἀνιχνεύσω πῶς µποροῦν νά δημιουργηθοῦν ρήγµατα στὰ τεῖχη πού νομίζω ὅτι τήν περιβάλλουν.

Ἀσφαλῶς χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε πῶς φτάσαμε σ' αὐτὰ τὰ τεῖχη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ βυζαντινολογία εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐγγενεῖς ἀδυναµίες πού ὀφείλονται ἀφενὸς µὲν στὴν ἱστορία της, στὸν τρόπο δηλαδὴ πού συγκροτήθηκε ὡς ξεχωριστὸ ἐρευνητικὸ πεδίο, ἀφετέρου δὲ στὸ ἀντικείμενό της, πού συχνὰ ταυτίστηκε µὲ τὸ χριστιανικὸ ἰδεῶδες. Ὀφείλονται ἐπίσης σέ μιὰ ἰδεολογικοποιηµένη, σαφῶς ἐξηγήσιµη ἱστορικά, προκατάληψη ἀπέναντι στοῦ Βυζάντιο.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδοµένα, τὸ ζήτηµα εἶναι πῶς σέ μιὰ πρώτη φάση θά πειστοῦν οἱ φοιτητές ὅτι ἔχοντας ὡς ὑποχρεωτικὸ μάθηµα τή βυζαντινῇ ἱστορία δὲν πρόκειται νά διδαχτοῦν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἢ τή σειρά τῶν αὐτοκρατόρων ὡς τηλεφωνικὸ κατάλογο· ἐποµένως πῶς θά πειστοῦν ὅτι µποροῦν νά τὴ «χρησιμοποιήσουν», ὅπως καί τὴν ἱστορία τῶν ἄλλων περιόδων πού διδά-

¹ Ἀνακοίνωση στὴ διημερίδα µὲ θέμα «Οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς σήµερα: Στόχοι, προοπτικές, διεπιστηµονικότητα», τὴν ὁποία ὀργάνωσε τὸ Διατμηµατικὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραµµα στὶς Βυζαντινὲς Σπουδὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστηµίου Κρήτης στὸ Ρέθυµνο (22-23 Ὀκτωβρίου 1999).

σκονται, για να κατακτήσουν την ιστορική αίσθηση του χρόνου. Είναι, ελπίζω, κατανοητό ότι δεν στοχεύω στην άγρια φοιτητών, ούτε επιδιώκω να τους επιβάλω ότι η βυζαντινή εποχή είναι ή πιο ενδιαφέρουσα περίοδος προς μελέτη. 'Επιδιώκω όμως να τους υποδείξω τη γοητεία της και ότι δεν είναι μια εποχή έξωτική ή σκοτεινή που δεν τους άφορᾷ. 'Επιδιώκω, επίσης, πέραν τῆς ιστορικής παιδείας που είναι απαραίτητο να αποκτήσουν, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, να δημιουργηθεῖ μια δυναμική που θα μᾶς επιτρέψει σε μια δεύτερη, ἀλλ' ὄχι ἐλάχιστος σημασίας φάση, να προσδιορίσουμε τί εἶδους μελετητές τῆς βυζαντινῆς ιστορίας μπορούμε να εκπαιδεύσουμε. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἐρώτημα εἶναι: ποιά βυζαντινή ιστορία θέλουμε στὸ Πανεπιστήμιο και πῶς θὰ τὴν ἐνσωματώσουμε σὲ ἓνα σύγχρονο πρόγραμμα σπουδῶν ιστορίας, ὥστε και ἡ ἴδια νὰ ἐξελισσεται ἀλλὰ και νὰ συμβάλλει στὸ σκοπούμενο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ιστορικών. Θεωρῶ ἐξᾴλλου αὐτονόητο ὅτι ἡ βυζαντινὴ ιστορία εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διδάσκεται, ἐπειδὴ, ὅπως και ἡ ἀρχαία, ἀποτελεῖ ἓνα πεδίο ὅπου ὁ ιστορικός ἀναμετρεῖται σκληρότερα μὲ τὸν χρόνο και μὲ τὰ ἐργαλεῖα του. 'Απὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ἡ ἐκπαιδευτικὴ της χρησιμότητα εἶναι ἀδιαμφισβήτητη.

Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι ἡ διδασκαλία δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐρευνα. Προκειμένου γιὰ τὴ βυζαντινὴ ιστορία, οἱ δυσκολίες που συναντᾷ στὸ Πανεπιστήμιο ἀντανακλοῦν ἀδράνεις και ἀδιέξοδα που παρατηροῦνται και στὴ μελέτη της. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἀναφερθῶ ἐπιγραμματικὰ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά, ξεκινώντας ἀπὸ μία φαινομενική, ἐκ πρώτης τουλάχιστον ὄψεως, ἀντίφαση. 'Ενῶ ἡ βυζαντινολογία εἶναι ἀπὸ συστάσεώς της ἓνα διεθνῶς κατοχυρωμένο ἐπιστημονικὸ πεδίο, που καλλιεργεῖται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τοῦ κόσμου μὲ ἐρευνητικὰ κέντρα, ἑταιρεῖες και περιοδικὰ, ἐντούτοις οἱ βυζαντινολόγοι ἀποτελοῦν ἓναν μικρὸ κύκλο ἐρευνητῶν, ὁ ὅποιος βαρύνεται ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα τῶν ὀλιγάνθρωπων ομάδων. "Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Βυζαντίου κινδυνεύει νὰ ἀποστεωθεῖ, ἐπειδὴ ἀρνεῖται τὸν οὐσιαστικὸ διάλογο μὲ ἄλλα γνωστικὰ πεδία· ἄλλωστε ἡ βυζαντινὴ ιστορία δὲν συνομίλησε, ὅταν ἔπρεπε, κατὰ τὴ στιγμή δηλαδὴ τῆς ἐκρηξῆς τους, μὲ τίς δυτικὲς μεσαιωνικὲς σπουδές. 'Επιπλέον, χωρὶς νὰ ἀμφισβητῶ ὅτι ἡ συνεργασία της μὲ τὴ φιλολογία εἶναι ἐπιβεβλημένη, νομίζω ὅτι ἡ προγραμματικὴ σύγκλιση τῶν ὀρίων ἀνάμεσά τους, ἐμπόδισε τὴ βυζαντινὴ ιστορία νὰ παρακολουθήσει τίς γενικότερες ιστοριογραφικὲς ἐξελίξεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα. "Ἐτσι, ἔμεινε πίσω τόσο στὴ θεματολογία ὅσο και στὴ μέθοδο. 'Ασφαλῶς, δὲν ὑποστηρίζω ὅτι δὲν γίνεται καμία προσπάθεια νὰ μπολιαστεῖ ἡ βυζαντινὴ ιστορία μὲ καινούρια ἐρωτήματα· ἴσα-ἴσα, τὰ τελευταῖα χρόνια ὅλο και πιὸ συχνὰ δημοσιεύονται μελέτες που φιλοδοξοῦν νὰ κερδίσουν τὸν χαμένο χρόνο και νὰ δοῦν μὲ ἄλλο μάτι τὸ Βυζάντιο. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως οἱ ἐξαιρέσεις, που εὐτυχῶς πληθαίνουν, ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα τῆς καθυστέρησης.

Θὰ παρατηρήσατε ὅτι πολλὰς φορὲς ὡς τώρα ἔκανα λόγο γιὰ βυζαντινο-

λογία. "Όσο και αν για μᾶς πού μελετᾶμε τὸ Βυζάντιο, ἡ χρήση τοῦ ὅρου «βυζαντινολογία» εἶναι αὐτονόητη καὶ πάντως ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς μας, παραμένει πρὸς διερεύνηση ἂν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι λειτουργικός αὐτὸς ὁ ὅρος πού καθιερώθηκε στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα γιὰ νὰ ὀρίσει τὴ μελέτη τοῦ Βυζαντίου ἔναντι τῆς μελέτης τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἔναντι (κυρίως) τῆς μελέτης τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Γιὰ νὰ τὸ πῶ με ἄλλα λόγια, ἀναρωτιέμαι ἂν ἓνα ἐρευνητικὸ πεδίο μπορεῖ νὰ ὀρίζεται μόνον ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό του, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς βυζαντινολογίας, καὶ ὅχι καὶ ἀπὸ τὴ μέθοδό του. Θέτω ἐπομένως πρὸς συζήτηση ἂν εἶναι δόκιμο νὰ κάνουμε ἀκόμη «λόγο περὶ Βυζαντίου», χωρὶς νὰ μᾶς ἀπασχολοῦν οἱ μεθοδολογικὲς ἀρχές τῆς προσέγγισής του, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐξειδίκευση τοῦ καθενός.

Γιὰ νὰ περιοριστῶ ἐντέλει στὴ βυζαντινὴ ἱστορία, πιστεύω ὅτι σημαντικὰ θὰ ἦταν τὰ κέρδη ἀπὸ τὸ ἀνοιγμὰ τῆς πρὸς τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἀνθρωπολογία, παρὰλληλα βέβαια πρὸς τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία. Ἐννοῶ τὴν ἀρχαιολογία, ὅταν δὲν εἶναι μόνον μιὰ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης πού περιγράφει τὶς λεπτομέρειες τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ μελετᾷ τὸν οἰκισμένο χῶρο, τὸ περιβάλλον, τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες μέσα σ' αὐτό, ἢ ἀκόμη ὅταν μελετᾷ τὴν εἰκόνα ὡς πολιτισμικὸ προϊόν. Καὶ ἐννοῶ προφανῶς αὐτὴν τὴν ἀνθρωπολογία πού ὀνομάστηκε ἱστορικὴ καὶ πού ὀδήγησε τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία στὴ διερεύνηση θεμάτων, ὅπως ἡ συγγένεια, τὰ συστήματα τῶν ἀναπαραστάσεων, ἡ ἱστορία τοῦ σώματος, ἡ σχέση τοῦ πολιτικοῦ με τὸ θρησκευτικόν. Ἀναφέρω τέλος τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία ὡς μέρος τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ νὰ ἐξετάζεται ἡ βυζαντινὴ ἱστορία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, προκειμένου γιὰ τὴν Ἑλλάδα, εἶναι βέβαιο ὅτι τόσο οἱ ἀρχαιολογιστικὲς ὅσο κυρίως οἱ νεοελληνικὲς σπουδὲς χρειάζεται νὰ ἐνοφθαλμιστοῦν τὸ Βυζάντιο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἔπαψε νὰ ὑφίσταται ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης καὶ ἐπομένως ἄλλαξαν καὶ οἱ ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας, οἱ μελετητὲς τῆς νεώτερης ἱστορίας σταμάτησαν νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, περίοδο ἀνθῆσης τῆς ἱστορίας στὴ χώρα μας, τὸ Βυζάντιο, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, δὲν ὑπάρχει στὸ ὀπτικὸ πεδίο τῶν ἱστορικῶν τῆς νεώτερης ἱστορίας. Δὲν ἀποτελεῖ ἴσως σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν κατὰ τὴν προηγούμενη δεκαετία ἐπιχειρήθηκε, ὅπως ἐπιχειρήθηκε, ἡ «ἐπὶ τὸ προοδευτικότερον βελτίωση» τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, τὸ μάθημα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας συρρικνώθηκε ἕως ὅτου ἐξοβελίστηκε τελείως ἀπὸ τὸ Λύκειο.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ νὰ συνομιλήσουν οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς νεώτερης ἐποχῆς με τοὺς βυζαντινολόγους — ἢ ἔστω νὰ διατυπωθεῖ καὶ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας ἡ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς συνομιλίας — ἔχει νόημα, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ πιστοποιηθεῖ ἡ συνέχεια τῆς φυλῆς, ἀλλὰ γιὰ νὰ τεθοῦν καὶ

νά απαντηθοῦν μείζονα ἐρωτήματα τοῦ τύπου: Πότε τελειώνει ἡ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ καὶ ἀρχίζει ἡ νεώτερη; πῶς γίνεται τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ στὸν σύγχρονο κόσμο; τί σημαίνει αὐτὸ τὸ πέρασμα γιὰ τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολὴ συγκρινόμενο μετὰ τὸ ἀντίστοιχο πέρασμα στὴ Δύση κ.ο.κ. Ἡ ἀπάντηση σὲ τέτοιου τύπου ἐρωτήματα θὰ μᾶς δείξει ἂν χρειάζεται καινούρια περιοδολόγηση στὴν Ἱστορία καὶ μὲ ποιά κριτήρια πρέπει νὰ γίνει.

Ὡς πρὸς τὴ διδασκαλίᾳ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, λοιπόν, τί θὰ μπορούσε νὰ γίνει, ἔστω καὶ βραχυπρόθεσμα, ἐφόσον ἀποδεχόμεστε ὅτι εἶναι ζητούμενο νὰ τὴν ἐπανεξετάσουμε ὡς πρὸς τὸν τρόπο καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας της. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ θεματικὴ μόνον ἀνανέωση τῶν μαθημάτων δὲν ἀρκεῖ. Ἐπίσης, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνέφικτο, δὲν εἶναι εὐκόλο τὸ ἐπιζητούμενο ἀνοιγμά της πρὸς τὴν ἀνθρωπολογία, καθὼς προσκρούει σὲ πολλὰ οὐσιαστικὰ καὶ πρακτικὰ προβλήματα. Γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς σημερινῆς συζήτησης, θὰ περιοριζόμουν σὲ ἓνα περισσότερο πρακτικὸ, τὴν ἔλλειψη διαθέσιμης βιβλιογραφίας, γεγονὸς ποὺ σημαίνει γιὰ τὸν διδάσκοντα, ἂν θέλει νὰ ἀνοίχῃ σὲ ἄλλα πεδία, πρωτογενὴ ἔρευνα γιὰ κάθε μάθημα· τίθεται τότε ἓνα γενικότερο ζήτημα, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ δὲν ἀφορᾷ μόνον τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἀναδεικνύεται ὡστόσο μετίζον γι' αὐτήν: τὸ ζήτημα ἂν εἶναι σκόπιμο νὰ διδάξει κανεὶς σὲ προπτυχιακοὺς φοιτητὲς μιὰ ἔρευνα ἐν τῇ γενέσει ἢ ἐν τῇ ἐξελίξει της. Κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ Πανεπιστήμιο εἶναι προνομιακὸς χώρος γιὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ συνεργασία τῆς ἱστορίας μετὰ τὴν ἀρχαιολογία. Τὰ κοινὰ μαθήματα μετὰ τὴν ἀρχαιολογία πιστεύω ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα δημιουργικὸ ἐρέθισμα γιὰ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους. Ἐπιπλέον, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅπως ἀντίστοιχα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεώτερης, σὲ θεματικὲς ἐνότητες μπορεῖ νὰ λειτουργήσει θετικά, καθὼς θὰ μπεῖ στὴ λογικὴ τῆς διδασκαλίας ἡ ἔννοια τῆς μακρᾶς καὶ τῆς μεσαίας διάρκειας τῶν φαινομένων, κάτι ποὺ μόνον ὡς θεωρητικὴ ἔννοια τῆς ἱστοριογραφίας διδάσκεται στοὺς φοιτητὲς. Μετὰ τὴν τελευταία αὐτὴ σκέψη ὑπονοῶ ὅτι δὲν εἶναι ἀνέφικτὴ ἡ συνεργασία τῶν Τομέων γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς κοινῆς θεματολογίας μαθημάτων σὲ καίρια ζητήματα. Αὐτὸ προφανῶς δὲν συνεπάγεται ὅτι καταργοῦνται τὰ αὐτοτελῆ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ ὥσμωση ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσις ἐξασφαλίζει τίς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἐπανεξέταση τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο. Ἐξαναγκάζει τοὺς διδάσκοντες σὲ μιὰ διεύρυνση τῆς προβληματικῆς τους καὶ ἀχρηστεύει τὴν αὐτάρκειά τους, ποὺ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια. Τοὺς βγάζει ἀπὸ τὸ γυάλινο πύργο τους, ὅχι γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸν «ἐνδοξόν μας βυζαντινισμό», ἀλλὰ γιὰ νὰ συμμετάσχουν ἀπὸ τὴ σκοπιά τους στὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ μας. Καὶ τοὺς βοηθεῖ ἐντέλει νὰ διαπιστώσουν τὰ ὅρια τῶν ἀναζητήσεων τους.

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, στὸ εὐλόγο ἐρώτημα ἂν ἔτσι πρόκειται νὰ λυθοῦν τὰ

προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κατηγορηματική. Ὡστόσο, θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε μιὰν ἀκόμη σκέψη: Νομίζω ὅτι οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς θὰ ἔχουν μέλλον μόνον ἂν ὅσοι μελετᾶμε τὸ Βυζάντιο ἀμβλύνουμε κάπως, χωρὶς νὰ τὴν ἀπολέσουμε, τὴ βυζαντινολογική μας συνείδηση· γιὰ νὰ καταφέρουμε ἐπιτέλους μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο νὰ συνομιλήσουμε μὲ τοὺς ὁμοτέχνους μας.